

Зоя ГУДЧЕНКО

Одна з перлин подільського Подністров'я, село Буша розташоване в напрочуд мальовничій пересіченій місцевості. Тут річка Буша (народна назва Бушанка), з'єднавшись із Сухою Бушанкою, вливається в Мурафу, а кілометрів за двадцять спільним водним потоком сягає Дністра. Над вузькими річковими долинами панують три високі гори Лисківка, Татарська і Лиса, з яких відкриваються широкі панорами на вільно розкидану схилами й низинами сільську забудову, оточену садками, на лісові масиви, що синіють на обрії, на порослі вербами береги, серед яких виблискує вода.

За 1 км від села вгору проти течії р. Бушанки, в глибокому каньйоні, порослому деревами, заховуються чудернацькі, вивітрені за мільйони років скелі, схожі на скульптурні композиції, серед них — печери, де за легендою перебували народні повстанці — гайдамаки. В 1975 р. урядовим рішенням урочище, назване в народі «Гайдамацький Яр», оголошено геологічною пам'яткою національного значення.

Завдяки перепадам рельєфу та виходам на поверхню ґрунту скель фантастичних окрес-

лень Буша та її околиці нагадують чи то Крим, чи то Карпати, а насправді є ландшафтами, притаманними Середньому Подністров'ю або «українській Швейцарії», як охрестили здавна цей край іноземні подорожні.

З давніх часів пращури бушан усвідомили всі переваги цієї місцевості. Дослідники знаходять сліди людського перебування в різні археологічні періоди: в трипільську добу (IV–II тис. до н. е., III тис. до н. е.); в епоху бронзи (II тис. до н. е.), у скіфську добу (VI–IV ст. до н. е.). Тут фіксуються поселення черняхівської культури (II–V ст. н. е.), ранньослов'янські селища (V–VIII ст. н. е.), давньоруське поселення (XI–XIII ст.)¹.

Окрім пам'яток археології, в Буші збереглися пам'ятки історико-архітектурної та мистецької спадщини. Унікальний давньослов'янський язичницький храм відкрив 1883 р. В. Антонович. Подальші дослідження істориків, археологів, мистецтвознавців засвідчили багаточисельність пам'яток. Отримано матеріальні докази використання печерного комплексу в

II–V, V–VII, XI–XIII століттях як храму, а в XV–XVII ст. як монастиря.

При в'їзді в село з півдня від Дністра дорога потрапляє у вузький коридор між Мурафою і скелями та мурами давнього укріплення. Від колишнього міста залишились, окрім фрагментів оборонних стін понад річкою, сліди напольного валу та рову, вежа Бушанського замку XVIII ст. зі склепінчастим льохом. Поряд із вежею, на відстані 13 метрів — триконховий храм, фундаменти якого наразі відкриті для огляду.

Середньовічне поселення займало мисовидне плато між річками Мурафою і Бушанкою, що поступово підвищувалось у північно-західному напрямку. Аналізуючи рештки споруд і мемуарні спогади очевидців, дослідники дійшли висновку, що кут мису займало передмістя, посередині території височів прямокутний в плані, із шістьма вежами, замок, а вгору за рельєфом, в оточенні оборонних валів та ровів і замку, ховалося місто².

З документу 1580 р. випливає, що в цей час землі Буші порівну належали польським магнатам Бушинським і Замойським. На 1629 р. Буша з населенням 2,2 тисячі мешканців (360 димів) була одним зі значних міст Подністров'я. Під час Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського гніту, яка особливого загострення набула на Поділлі, Буша стала осередком супротиву окупантам. У листопаді 1654 р. вишколені полки коронного війська оточили Бушу і, не зважаючи на мужній опір її захисників, захопили палаюче місто. Більшість селян, міщан, козаків і молдавських повстанців, які перебували в укріпленні за мурами, полягли в бою, і тільки одиницям вдалось утекти. На місці квітучого поселення із 7-ма церквами довгий час лишалася пустка, руїна. В подальшому через несприятливі історичні умови, пов'язані з війнами, епідемією, населення Буші збільшувалось дуже повільно. На 1664 р. воно становило 270–300 осіб (45 димів), на початку XIX ст. — 1834 особи, наприкінці XIX — на початку XX ст. — 1603 особи (313 дворів у

1904 р.). Але вже ніколи не відновились ні планувальна структура міста, ні забудова, ані його статус. Пам'ять старожилів зберігає старі назви кутків села: Огруд, Причипилівка, Барібанівка, Поліг, Руминія, Міхасів Млин.

Вулична мережа Буші, що існувала на початок ХХІ ст., сформувалась північніше колишнього міста на лівих берегах річок Бушанки і Мурафи, між горами Лисківкою і Татарською. Збудована також коротка вузька ділянка вздовж правого берега Бушанки, включаючи вістря клину при з'єднанні річок. Пересічений рельєф місцевості зумовив безсистемно-вуличну форму поселення, в якому відсутні будь-які натяки на регулярність. Центр села з адміністративними установами наближений до невеликого майдану біля греблі через Бушанку в 250-ти метрах від її впадання в Мурафу. Найдовша і, можливо, найстаріша вулиця в'ється понад Бушанкою вздовж Гайдамацького Яру із заходу на схід. Від неї в різних напрямках і під різними кутами розгалужуються вулиці і провулки, деякі з'єднуються між собою, інші закінчуються глухими кутами. Оскільки селищна територія займає переважно гірські схили, то більшість селянських садиб розміщені на нерівних ділянках, що підвищуються або знижуються відносно вулиці. В'їзди до садиб спорадично влаштовані у вигляді рукавів: тоді ворота стоять під кутом до вулиці. Вхід у двір — по східцях, що ведуть вгору або вниз, залежно від рівня двору. Монументальні стовпи-обереги, витесані із пісковика, фланкують ворота з двох боків. Вони мають пірамідальні завершення і часто декоровані різьбленими квітами, листям, ромбами, на одному зі стовпів — дата «1914 р.»

Архітектурне обличчя Буші визначається у великій мірі рельєфом місцевості, який спонукає до терасного розміщення будівель на різних горизонтальних позначках і потребує влаштування підмурків, цокольних частин споруд, підпірних стін. Багаті поклади природного каменю сприяли розвитку каменотесного промислу на Ямпільщині, зокрема і в Буші. З пісковика виготовляли побутові речі: жорна,

жолоби, ночовки; малі архітектурні форми: надмогильні хрести, наземні частини криниць, облаштування басейнів із проточною джерельною водою — «шипотів». Та найбільша потреба в камені була в будівництві — для огорож, в'їздів у садиби, для стін споруд. Господарське освоєння селянином пересіченої місцевості вимагало тяжкої праці і було вимушеною дією. Фактор доцільності й необхідності відіграв головну роль. При цьому забудова на складному рельєфі завжди набувала і естетичних якостей, вражала мальовничістю, гармонійним поєднанням форм природи і архітектури.

Обсяги застосування каменю в народному будівництві, особливо в спорудженні хат і господарських приміщень, нарощувалися поступово. З розповідей старожилів, зокрема Наконечного Олександра Григоровича, 1927 р. н., вимальовується картина поетапної заміни одних будівельних матеріалів та конструкцій іншими, а також трансформацій у плануванні сільського житла протягом останнього століття.

З молодого віку Олександр Григорович цікавився теслярством, але його дід Сімон — майстер з виготовлення колес, саней та вікон — примушував хлопця робити колеса. Закінчивши в Немирові школу будівельників, Олександр все життя будував та перекривав хати: «Майже всю Бушу і Дорошківку перекрив. Усі верхи робив — соломною, жестю, черепицею, — які були матеріали, верба чи кривуляка, з того й робили». Соломною крили до 1950-х років, а далі спроможніші господарі почали скидати її і крити черепицею чи жестю. Цементно-піщана черепиця була на той час єдиним доступним матеріалом, її завозили з Білорусі. А залізо везли перекупники з Ленінграда — листочки 40×70 см, а тоді листове залізо. Від 1960-х років почали крити шифером — меншого, а пізніше більшого формату. Хто мав гроші, купував оцинковане залізо.

У старих хатах (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.) стіни робили на дерев'яній основі з глиняною обмазкою; з часом відсоток застосування деревини поступово зменшувався, а глини — збільшувався. В 1930-х роках глиновальки

як заповнювач дещо поступилися саману. В цих же роках зрідка почали мурувати хати з пісковиком, з «грейди» (крейди) та із цегли. В 1960-х роках кількість мурованих будинків збільшилась до 25–50 %. Бідніші селяни обкладали стіни цеглою в одну цеглину ззовні для їх зміцнення й утеплення.

Старі хати відрізняються від сучасних не тільки матеріалами, але й пропорціями та плануванням. Вони довгі, але вузькі, з однорядним розміщенням кімнат. Під стіни не вкладалися фундаменти (десь до 1900-х років).

Так, хата кінця ХІХ ст. Ларіона Наконечного, за спогадами його онука Олександра, стояла просто на землі, а тому осідала, бо дерев'яна основа «кильованих» стін гнила. Конструкція стін завтовшки 25 см складалася зі стояків, врубаних зверху в платву, низу — в підваляни. Висота хати в інтер'єрі ледь досягала 180–190 см, щоб дешевше було її опалювати. Перекриття (поздовжнє дилля на поперечному сволоці) закидалося зверху бальками, змащувалося. Хата у діда була «на дві половини», між якими — сіни. Частина сіней слугувала за комору. Там був отвір на горище, на всю ширину комори — комин. Він був влаштований таким чином: 4 стойки оббивали латами, пруттям городили, як плот, між латами, щоб не випадали вальки, а з середини обмазували жовтою глиною — «глин тут вистачає, де не копнеш».

Опалення хати — піч і грубка в одній «половині». Коли ж другу «половину» займав одружений син, то й там робили піч і грубку. На стіни клали платви «в замок», на які спиралися крокви даху. Стіни мали назви: дві причольні, затильна і передня. З трьох боків хату оточували призьби широкі, щоб можна було спати влітку, спереду ширина призьби сягала 70 см; причольні були трохи вузьчі. Солома слугувала до 20 років. Дахи старих хат робили на кроквах, до яких кілками з кизилу прибивали лати, «бо то кепке кругле дерево, готовий кілок, не треба стругати». Для покриття сіяли жито, молотили, робили околоті з довгої соломи. В'язали сніпки і перевеслом прив'язували

їх до латів. Починали пошивать знизу. «Як довше жито, буде товща покрівля».

Стара хата мала розміри 4,5×11 м. Але траплялися й коротші хати за типом плану «хата + сіни», «хата + сіни + комора» та хати «на дві половини», в яких у сінях відгороджувалася додаткова кімнатка. Хата з каменю, яку мурували 4 чоловіки, виходила дорожчою, ніж з «лампачів», яку мурував один чоловік.

Хто мав досвід будівництва, знав, що на виготовлення вальків йде довга солома, на лампач — коротка, а вже для обмащення стін — солома.

У 1960-х роках стали будувати хати до 6 м завширшки, що давало можливість утворити в кожній половині «ванькіри» за допомогою простінків. Стіни з «грейди» завтовшки 40 см довго утримували тепло, тому нерідко селяни надавали перевагу цьому матеріалу, який до того ж легко оброблявся. Саме таку хату змурував собі Олександр Григорович Наконечний в 1953 році. Люди з більшими достатками будували із цегли.

Майже в ці роки і пізніше з'явилися при хатах веранди, спочатку з дерева, потім із цегли. Ускладнювався і наближався до квадрату 12×12 м план будинків із дво- або з трирядним розміщенням кімнат. Збільшилась кількість балок для підтримки стелі. Шифер став поступово витіснити інші покрівельні матеріали. Збільшилися габарити вікон і дверей.

Не зважаючи на поступовий відхід від народних традицій у будівництві, під час закладки в 1960-х роках користувалися давнім магичним обрядом — на кути майбутньої хати при розбивці плану кидали по жмені жита. Якщо на ранок жито не розсунує, можна там будувати. А як змурували стіни, ставили дерев'яний хрестик.

Буша належить до регіону розповсюдження декоративного малювання в народному будівництві кінця XIX — початку XX ст. і, в подальшому, до середини XX ст. Тоді в оздобленні житла відбувся перехід до пластичних форм і декоративного тинькування. Проте здобутки експедиційних досліджень 2007 р. в

цьому напрямку виявилися вельми скромними. Старші мешканці Буші пригадують лише підводки печі³, або окремі випадки малювання в інтер'єрах хат заможних селян⁴. В оздобленні деяких хат ще спостерігається відгомін пластичного декору 1960–70-х років у вигляді рельєфних орнаментів між вікнами або на куткових пілястрах (тюльпани, зірочки, троянди, листя). Ці декоративні елементи підкреслюються не тільки пластиком, але й кольором.

Головна будівля селянського обійстя — хата, зазвичай, займає найкраще місце на ділянці, де були б забезпечені умови максимальної інсоляції, водовідводу, репрезентативності, функціонального взаємозв'язку з господарськими будівлями і з вулицями. Тож з усіх цих міркувань, залежно від рельєфу, сформувалися такі варіанти розміщення хати у дворі: в глибині двору, передньою стіною до вулиці на високому підмурку (рельєф ділянки підвищується відносно вулиці); в кількох метрах від вулиці затилям до неї, передньою стіною на город (рельєф ділянки знижується відносно вулиці); на відстані кількох метрів від вулиці причілкою до неї на високому підмурку з боку зниження рельєфу: в цьому випадку цокольне приміщення використовується з господарською метою.

Надвірна забудова більшості садиб на досліджуваній території — нечисельна: хлів на 2–4 відділення, льох, курник, літня кухня.

Давно вже зникли із селянських садиб клуні (стодоли); про них пам'ятає лише старше покоління: «Клуни було багато, але не в кожного. Після революції ніхто вже не робив клуні. Збіжжя тримали в стіжках на дворі, а в клунях молотили аж зимою. Крокви в них спиралися на бруси, щоб можна було ціпом махати. Ворота були одні. Вони могли повертатися на плетених жевках, якщо бракувало металевих завісів. У клунях також тримали вози, коні»⁵. Не збереглися у селі й надвірні комори.

В обстежених садибах хліви переважно стоять причілками до вулиці, курники долучаються до хлівів з боку городу. Решта приміщень наближена до хати — перед нею або збоку.

Чим складніше рельєф, тим менше регулярності у планувальній системі двору. Якщо хата, незалежно від конструкції стін, зазвичай, побілена чи пофарбована, то в господарських спорудах, вимуруваних з каменю, зберігається зовнішній вигляд кладки, стін із пісковику, фронтонів — з крейди. У льохах часто застосовуються циліндричні склепіння і клинчасті перемички, як у давніх, так і в новіших будівлях. Господарські споруди бувають звернені своїми причілками до вулиці, продовжуючи при цьому і вуличні мури. В будовий камінь огорож інколи вкраплені крупні брили, або з величезних брил висотою до 1,5 м складається повністю огорожа. Зазвичай невисоку огорожу прикривають кам'яними плитами або бетонною обмазкою. В огорожах садиб, розташованих поблизу старого кладовища, можна було побачити рештки христів та могильних плит, в які ці хрести вставлялися. Чимало давніх поховань було зруйновано під час прокладки через кладовище труб газопроводу. Тоді проглядалися навіть старі домовини в розрізі, видовбані з цілісного дерева, як довбані човни чи вулики.

Водні джерела і способи їх використання мають в Буші і сусідніх селах свої особливості. Вони грають акцентну роль в окремих куточках ландшафтного середовища та в благоустрої сільської забудови. Мова йде про криниці (кирниці) і теплиці (шипоти).

Криниці є з «журавлями» і з корбами. Вони збереглися в різних куточках села, хоча проведення водогону призвело до занепаду багатьох із них. Всі криниці копалися вручну, мурувалися з каменю насухо — руками камні опускали. Збиралося 2–3 чоловіки й допомагали один одному. Але хтось був за головного майстра, іменем якого часто називали криницю. Люди добре пам'ятають діда Панька (1880–1960 рр.), який будував і мурував криниці. Одна з них і по сей день зветься «Панькова криниця». Напроти, через р. Бушанку — криниця Хібовського, на горі — Ладимирова криниця. Криниці з «журавлями» зазвичай копали в долині, де високий рівень ґрунтових вод, і відро

легко діставати «журавлем». Селяни відзначали три горизонти виходу води: з-під піщанику, з-під крейди, з-під вапняку. Деякі криниці «є в кручі прямо, їх закривають кам'яною кришкою», а вода в них майже врівень з ґрунтом. Зазвичай наземна частина криниці, видовбана з каменю, циліндричної або кубічної форми, має архаїчну назву «калач» (очевидно від «коло»). Ділянка навкруги криниці обов'язково огорожена невисоким кам'яним муром, а поряд із межами огорожі розміщено видовбаний з пісковику великий (до 12 метрів) «жолуб» із «дюркою» і «чопом», щоб закривати отвір, коли треба набрати води для напування худоби. Подекуди поряд із криницею ставлять кам'яний хрест.

З криницями у Буші існували здавна такі обряди: як не було довго дощу, «чистили кирниці; брали воду з трьох кирниць і переносили в іншу місцевість; батюшка святив кирницю або виводив з джерела трубою воду»⁶; «а ще поливали водою кам'яний хрест, що стояв на перехресті доріг»⁷.

Шипіт або теплиця — це місце, де зі скелі б'є велике джерело, а тому там можна прати взимку. У теплу пору року могли прати і в теплиці, і в річці. Майже в кожному селі з гарними джерелами люди собі шипота зробили: два в Буші, по одному — в Дорошівці, Петрушівці, Дзигівці. Бушанські теплиці влаштовані над Мурафою і біля злиття Бушанки із Сухою Бушанкою. На санчатах було везуть жінки білизну і стають у чергу біля теплиці. Ця своєрідна громадська пральня збудована таким чином: біля джерела, що б'є зі скелі в кількох метрах від річки, викопується невеличкий басейн неправильної форми, що звувається в місті витоку води назовні (в річку чи з'єднувальний рівчак). Стінка басейну обмуровується як підпірна. По обидва боки струмка, що витікає з джерела, вкладаються великі плоскі камені — робочі місця праль, так, щоб вони не затоплювалися водою. Рівень дна теплиці повинен бути вище річкової поверхні і мати невеликий ухил для стоку джерельної води. Прали одночасно 4–6–8 жінок,

залежно від кількості плоских каменів на дні шипоту. Джерела витікали або з вертикальної скелі, або з дна, а інколи — з кількох отворів. У Буші, окрім зазначених теплиць, ще є так звана «копанка», розташована біля р. Мурафи, але нижче за течією, ніж згадана теплиця. Вона утворена на базі трьох джерел — два течуть з вертикальної скелі з-під каменю, а одне — із дна. Можливо, колись копанка використовувалась як теплиця. Але рівень води наразі тут не збалансований, тому дно повністю затоплене, крізь шар води прозирають великі камені, на яких колись прали білизну.

У с. Стіна на р. Русава, що впадає в Дністер на відстані близько 40 км від Буші, в 2000 р. нами досліджено дві аналогічні теплиці (на кутках Долини і Журавлівки). Їхні розміри у плані — близько 2,5×3,5 м і 4×7 м. Зафіксовано також свідчення, що «в сусіднім селі Яланець є здоровий лізор»⁸.

Таким чином, є підстави стверджувати, що теплиці (шипоти) — явище, притаманне специфічним природним чинникам: наявності джерел проточної води і кам'яних покладів. Такі передумови характерні для багатьох поселень подільського Подністров'я.

Не можна обминути увагою і комплексну історико-мистецьку пам'ятку Буші — старе кладовище з великою кількістю кам'яних хрестів, розкиданих серед ковилів вище території колишнього міста і його напольного валу

та рову. Більшість хрестів відносяться до поховань XIX ст., окремі з них датуються кінцем XVIII ст. (на схилі гори правого берега р. Бушанки). Хрести вражають розмаїттям форм, розмірів, пропорцій, мотивами декоративного різьблення по каменю. Серед них переважають варіанти форм мальтійського хреста, зустрічаються й хрести із трипелюстковими раменами, прості чотирьохраменні, хрести з «перехрещеними» раменами.

Біля однієї з філій історико-культурного заповідника на експозиційному майданчику понад р. Бушанкою, недалеко від її гирла, можна побачити, мабуть, найстаріший могильний хрест Буші. Він має антропоморфну текучу форму, ніби він оплавився під сонцем, вітрами й дощами століть.

¹ *Винокур І., Альшкін О., Забашта Р. та ін.* Буша. Історико-краєзнавчі нариси. — Хмельницький, 1991. — С. 99–101.

² Там само. — С. 102.

³ Інф. Данилюк Лариса Мілетівна, 1928 р. н., с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

⁴ Інф. Наконечний Олександр Григорович, 1927 р. н., с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Інф. Барібан Надія Тимофіївна, 1931 р. н., с. Буша Ямпільського району Вінницької обл.

⁸ *Гудченко З.* Архітектурна спадщина // *Одвічна Русава.* — Вінниця, 2003. — С. 24–25.

Busha village of Yampil region in Vinnytsia oblast, is one of the most vivid settlements in the Dniester regions, made great impression on the members of the ethnographic expedition which was formed in October 2007 by Vinnytsia Local Centre of Folklore. Among natural monuments and historico-cultural heritage are geological monument of national importance Haidamatsky Yar, pre-Christian speos, archeologic fragments of ancient settlements, architectonical fragments of medieval town, terraced village building resulted by rocky landscape. All these monuments make a wonderful multilayer complex, which gives reasons to refer Busha village to very important historical settlements of Ukraine.